

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА І КРАЄЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ)

Автор фокусує увагу на міждисциплінарних наукових зв'язках історичної регіоналістики і краєзнавства. Торкається їх першоджерел, вимальовує роль у цих процесах таких постатей як Володимир Антонович, Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Михайло Грушевський та ін.

Ключові слова: інтеграційний фактор, національна специфіка, регіональна проблематика, історіографія, історико-географічна територія, політична ситуація, універсалізація історії.

В останні десятиліття в історичній науці посилювався інтерес до місцевої проблематики. Серед усього іншого, це є своєрідна реакція на інтеграційні процеси, які охопили планету. Адже процес інтеграції – це не лише здобутки, а й істотні втрати. Зокрема, він несе в собі відчутну загрозу національним спільнотам і відкриває перспективу збіднення етнокультурного фонду людства. Саме в умовах глобалізації й інтеграції посилюється усвідомлення необхідності збереження національної і регіональної специфіки, що, у свою чергу, викликає зростання зацікавленості широкої громадськості і спеціалістів місцевою проблематикою.

Ця тенденція не обійшла й Україну, хоча витoki інтересу до місцевих особливостей тут мають не лише міжнародний, але і власний, суто український характер. По-перше, після проголошення незалежності українське суспільство потрапило під вплив інонаціональних та наднаціональних інтеграційних факторів, які нівелюють національну специфіку. По-друге, регіональні особливості стали об'єктом політичних спекуляцій частини місцевих еліт, які, переслідуючи корпоративні і особисті інтереси, нерідко протиставляють регіони всеукраїнському центру. По-третє, Україна стоїть перед перспективою адміністративно-територіальної реформи, яка покликана ліквідувати наслідки радянського бюрократичного централізму і розширити перспективу демократичним тенденціям в місцевому самоуправлінні. Все це в комплексі перетворює регіональну проблематику в надзвичайно популярну. Навіть поверхове ознайомлення із станом сучасної української науки переконує, що її еволюція супроводжується не лише розробкою загальноукраїнської проблематики, а й посиленням інтересу до стану справ в окремих областях, краях, регіонах України – словом, осмисленням територіальної розмаїтості країни. Ще в 1994 р. на Міжнародній науково-практичній конференції у Києві обговорювалися методологічні та теоретичні проблеми регіоналістики як міждисциплінарного наукового напрямку¹. З'явилися праці, присвячені регіональній проблематиці. Особливо плідно у цьому напрямку працює Ярослава Верменич – авторка новаторської монографії "Теоретико-методологічні проблеми регіоналістики в Україні"². Поява цієї монографії засвідчила по-

яву у структурі наукових знань комплексного (міждисциплінарного) напрямку – регіоналістики (регіонології).

Органічною частиною загальної регіонології є історична регіоналістика. Все більше академічних і вузівських істориків, аматорів-краєзнавців стали звертатися до минулого окремих регіонів своїх країн, прагнучи знайти відповіді на актуальні питання місцевої і загальнонаціональної історії.

В контексті вищесказаного не слід забувати, що увага до місцевої проблематики не стала принципово новим явищем для української науки. Вона має досить давню традицію. Регіональна різноманітність України знайшла відображення у працях українських істориків ХІХ – поч. ХХ ст. Зокрема, М. Костомаров в основу свого розуміння історії України поклав федералістичну, по своїй суті, регіоналістичну концепцію. Його справу продовжив Володимир Антонович. Вважається, що саме він започаткував напрям у вітчизняній історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом. Цей напрям історик назвав "земельним". Разом з тим, сам Антонович визнавав пріоритет в обґрунтуванні "земельного" напрямку за Костомаровим.

Одним з найпопулярніших учнів В. Антоновича в обстоюванні "земельного" підходу був Дмитро Багалій. Правда, в його працях використовується інше поняття – "область", а підхід Багалія одержав назву "обласницького". Багалій високо цінував вклад в історіографію свого вчителя і, зокрема, зазначав, що на основі своїх власних дослідів і обласних досліджень Антоновича і його учнів сформувалися передумови для створення синтетичної історії України. Ця місія випала на долю Михайла Грушевського.

Михайло Грушевський за порадою В. Антоновича свою наукову діяльність також починав з вивчення регіональної проблематики – його магістерська дисертація була, як відомо, присвячена Барському староству. Працюючи у Львові і Києві, він виховав плеяду істориків-регіоналістів, які дали кваліфіковані зразки дослідження місцевої проблематики в Західній Україні і Наддніпрянщині. Але видатний український вчений зробив і наступний важливий крок – історія регіонів ним була введена в контекст загальнонаціональної історії. Михайло Грушевський в бага-

тотомній “Історії України-Руси” дав синтезу українського історичного процесу. Це сприяло подоланню сприйняття України як конгломерату ізольованих один від одного земель – колишньої “польської”, “російської” України (Малоросії) і Новоросійського краю.

Разом з тим, вже на новій основі М.Грушевський повернувся до ідеї вивчення українських регіонів. Після свого повернення в 1924 р. з еміграції в Україну він виступив ініціатором досліджень окремих регіонів України і ввів у науковий обіг термін “історичне районознавство”.

Інтерес видатних українських науковців XIX - поч. XX ст. до місцевої історії не був випадковим. В історії України регіональний фактор проявив себе надзвичайно стійким і потужним. Історично українське суспільство складалося як досить сегментоване, у тому числі територіально. Природа цієї неоднорідності пояснюється порізному. Наприклад, в “Листах до братів-хліборобів” відомий український історик В.Липинський вбачає причину регіональної розмаїтості, передусім, в географічному положенні України, через яку століттями проходив рухомий кордон між Сходом і Заходом: “... На своїй землі, і по нашому живому тілі відбувається весь час пересування цієї рухомої границі то далше на Схід, то далше на Захід. Наслідком оцих постійних вівісекцій виробились у нас значні культурні різниці між поодинокими нашими краями”³. Але ці “різниці” Липинський розглядає як відмінності в рамках одного цілого.

Сучасний дослідник В.Дергачов дає дещо іншу трактовку регіональної розмаїтості. В своїй монографії “Геополітика” він відносить Україну до типових рубіжних держав, в межах якої зійшлися “краї” трьох величезних геополітичних, соціокультурних і геоекономічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського. В результаті, сформувалися три соціокультурні “плити”, що нині ототожнюються з Західною, Східною і Південною Україною. Характеризуючи “південну плиту”, він вказує, що вона понад дві тисячі років перебувала в середземноморському просторі, що сприяло формуванню на її території стійких і яскравих особливостей⁴.

Регіональна строкатість України є беззаперечним фактом і проявлялася в економіці, особливостях господарювання, традиціях, звичаях, особливостях ментальності, політичних симпатіях населення тощо. Її вплив відчувався протягом багатьох століть. “Україна вступила в 19 століття, – зазначив Олександр Оглоблин у статті “Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року)”, – як конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала *власну історичну долю*”⁵. Драматичні перипетії загальноукраїнської історії неможливо усвідомити, не урахувавши особливостей, а нерідко і різноспрямованості політичних, соціально-економічних і етнокультурних тенденцій в різних частинах країни.

Разом з тим, з часом *історичні долі* різних регіонів України все тісніше перепліталися, “*значні культурні різниці*” між ними згладжувалися, “*конгломерат історико-географічних територій*” все більше трансформувався в єдине ціле, а різниці між регіонами (територіями) набуваючи рис місцевих особливостей.

Слід зазначити, що проблеми, викликані регіональними відмінностями, не є суто українським явищем. Сучасна Росія, наприклад, складається з великої кількості історичних областей і територій, інтеграція яких до складу Російської держави супроводжувалася довгою і складною історією. Питання оптимізації відносин центру і регіонів є надзвичайно актуальною внутрішньополітичною проблемою Російської Федерації. Історичні області з досить виразними відмінностями має у своєму складі майже кожна з пострадянських держав. Для прикладу можна назвати хоча б Грузію і Молдавію з їх сепаратистськими окраїнами. Країнам Західної і Центральної Європи також властива регіональна розмаїтість. Яскраво проявляється вона, наприклад, в Іспанії. І сьогодні існують глибокі відмінності між північними і південними регіонами Італії. Подібні відмінності характерні для Німеччини, Польщі, Чехії та інших країн. Навіть Франція, яку вважають однією з найбільше централізованих держав, досить довго складалася з “розділених шматків”, а націю, за оцінкою істориків, їй вдалося витворити щонайменше за 125 років – від Французької революції до Першої світової війни. Ярослав Грицак, порівнюючи регіональну строкатість України й інших країн Європи, звернувся до спадщини відомого французького історика Фернана Броделя. У передмові до своєї книги “Що таке Франція. Простір і історія” французький вчений формулює свій дослідницький метод: “...Ми досліджуємо нашу країну як різноманітний, “множинний” конгломерат автономних “країв”, різнокольорових камінців тієї мозаїки, яка, власне, і зветься Францією”. Далі він повторює думку свого колеги по школі “Анналів” Льюїса Севра: “Ім’я Франції – різноманітність”⁶. Бродель докладно зупиняється на живучості поділу на французьку північ і французький південь і зауважує, що Францію можна зрозуміти як мережу різних, відмінних між собою регіонів. Але такий поділ, вважає історик, не є унікальною особливістю Франції – його можна знайти в багатьох країнах Європи. Однак, це не зупиняє історичний розвиток націй. Більше того, вважає Лефевр, кожна нація існує і розвивається за рахунок цих поділів⁷. Яскравим підтвердженням цього правила є і Україна.

Перетворення конгломерату історико-географічних територій, про який писав О.Оглоблин, в єдиний національно-територіальний масив України було довгим, складним і суперечливим явищем. Вплив регіонального фактора все ще гостро відчувається сьогодні і, без сумніву, буде помітним у майбутньому. Відтак, необхідність нау-

кового осмислення історичного минулого окремих регіонів України диктується нагальними суспільними потребами, зокрема, інтересами становлення молодого держави. Регіональні тенденції і сьогодні пронизують всі сторони економічного і суспільно-політичного життя України. При цьому, в умовах соціально-економічної і політичної дестабілізації вони нерідко набувають характеру латентних чи відкритих конфліктів і ставлять під загрозу єдність держави.

Так було, наприклад, напередодні розпаду СРСР і проголошення незалежності України. Частина радянсько-компартиїної і господарської еліти Півдня і Сходу, не зацікавленої в демократичних перетвореннях і суверенізації України, взяла курс на її розкол. Спекулюючи на місцевих особливостях і територіальних відмінностях, ці не обтяжені політичною відповідальністю і сумлінням політики, стали закликати населення окремих регіонів до самовизначення і виділення із складу України. Ще у жовтні 1990 р. на юридичному факультеті Одеського (до революції 1917 р. Новоросійського) університету було оголошено про створення партії “новоросів” (“югоросів”), представники якої стверджували, що в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях немає ні українців, ні росіян, а живе новий етнос (народ) “новороси” (“югороси”), які мають право на самовизначення.

В Криму на початку 90-х рр. місцеві сепаратисти за підтримки російського політикуму поставили завдання про вихід півострова із складу України і приєднання до Російської Федерації. Одним з найголовніших аргументів для обґрунтування цього наміру була надумана ідея про “віковічні” зв’язки Криму з Росією і про відсутність таких зв’язків з Україною.

В Донбасі, на Харківщині, Дніпропетровщині і Запоріжжі в середовищі місцевої компартиїної бюрократії і директорів крупних підприємств (так званих “червоних директорів”) в цей час стала поширюватися ідея створення тут місцевої автономії як засобу протистояти “жовто-блакитній” експансії з Заходу. .

Але сепаратистські настрої на початку 90-х рр. не мали відчутної підтримки в населенні регіону. Переважна більшість жителів Південної України на референдумі 1 грудня 1991 р. проголосувала за незалежність України, яка сприймалася як унітарна демократична республіка.

Однак, спроби спекуляції на особливостях різних регіонів України не припинилися. На протиставленні Сходу і Заходу України була побудована у 2004 р. виборча кампанія кандидата в Президенти України В. Януковича. Як відомо, широкомасштабна фальсифікація результатів виборів викликала масові протести, які переросли в “Помаранчеву революцію”. Як засіб боротьби з народним рухом був знову використаний сепаратизм. На так званому “З’їзді Рад усіх рівнів” в Северодонецьку з закликом до створення Південно-Східної Української автономної республіки

виступили керівники тих областей південного сходу, де під час президентських виборів відбувалися наймасштабніші фальсифікації волевиявлення громадян – Харківської, Донецької, Луганської.

Щось подібне відбувалося і в Одесі. З намірами перетворити Одесу і всю Одеську область у “вільну самоврядну територію, на якій будуть діяти розпорядження місцевої влади” у випадку, якщо на решті території України переможуть прихильники В.Юценка, виступив в грудні 2004 р. міський голова Одеси⁸. Але, як і на початку 90-х років ХХ ст., заклики сепаратистів Одеси та інших регіонів України не були підтримані населенням.

Разом з тим, події “помаранчевої революції” черговий раз засвідчили існування досить глибоких відмінностей між різними регіонами України і посилили інтерес суспільства і професійних вчених, зокрема, істориків, до українських регіонів, їх проблем. Пояснити походження і сутність регіонального поділу України, певне розходження і навіть різноспрямованість інтересів окремих її територій – завдання істориків. Лише засобами історичної науки можна визначити, наскільки сучасний адміністративно-територіальний поділ, відповідає історичній конфігурації регіонів, наскільки регіональні ідентичності, що склалися на її основі, відповідають історичним традиціям і загальнонаціональним потребам, як вони співвідносяться з перспективами розвитку України, впливають на них, забезпечують державну цілісність країни. Комплексне дослідження регіонів є необхідною передумовою відтворення історії України у цілому.

У зв’язку з цим виникає питання про зміст базового поняття історичної регіоналістики – *історичний регіон країни*, і його співвідношення з іншими близькими поняттями, зокрема поняттям *край*, що традиційно використовується в історичному краєзнавстві. Це дуже важливо, адже “за “іменем” наукового напрямку, – слушно зауважує одеська дослідниця Т.Попова, – вимальовується діапазон його інституціонального поля”⁹.

В російській історіографії не склалося єдиної точки зору щодо змістового наповнення термінів *регіон* і *край* і, відповідно, об’єкта краєзнавчих і регіонознавчих (в російській історіографії більше поширений термін “регіонознавство”, ніж “регіоналістика”). Дуже часто те, що протягом минулих десятиліть називали *краєзнавством* тепер сприймають як *регіонологію*. Виникла навіть своєрідна лексична новація – *регіональне краєзнавство*. Разом з тим, в академічній науці існує стійка тенденція пов’язувати вивчення регіонів з фундаментальним знанням, а краєзнавству відводити прикладну роль – навчально-просвітницьку, пам’ятнико-охоронну, яка здійснюється ентузіастами в межах адміністративно-територіальних частин країни¹⁰.

В українській історіографії також не склалося домінуючої точки зору щодо змісту базових понять, які застосовуються в регіоналістиці і крає-

знавстві. Досить часто поняття *історичний регіон* продовжує використовуватися як синонім поняття *край*. Це дає підставу для ототожнення історичної регіоналістики з історичним краєзнавством.

У свій час таке ототожнення не викликало заперечень. Але на нинішньому етапі еволюції історичної науки, яка супроводжується як диференціацією наукових знань, так і їх інтеграцією, що вимагає освоєння нової і уточнення традиційної наукової термінології, таке ототожнення багатьма спеціалістами вже не сприймається як виправдане. Достатньо розглянути зміст традиційних краєзнавчих досліджень в Україні і співставити його з проблематикою сучасних історико-регіональних студій, щоб виявити досить істотну різницю між ними. Загальновідомо, наприклад, що краєзнавство схильне до мікросюжетів, детального опису окремих населених пунктів, невеликих районів, ґрунтується на масовому аматорстві, надихається любов'ю до "малої батьківщини" і орієнтується на виховну діяльність, в той час як історична регіоналістика прагне зберегти за собою сферу наукових досліджень минулого дещо ширших територій (регіонів), визначення їх впливу на розвиток сусідніх і віддалених областей (регіонів) і країни в цілому, вплив регіонів на міжнародну ситуацію (якщо він проглядається), розробку критеріїв регіонального поділу, напрямки регіональної політики центру і реакцію на неї на місцях (в регіонах) тощо. Російський дослідник С.О.Шмідт на Міжнародній конференції в Санкт-Петербурзі в 2000 р. сформулював висновок, який конкретизує цю очевидну різницю: "Регіонологія – комплекс ширших і менш конкретизованих знань, ніж краєзнавство..."¹¹.

Однак, ця відмінність не може бути підставою для якісного протиставлення краєзнавства і регіоналістики. Багато залежить від наукового рівня краєзнавчих досліджень, фахової кваліфікації краєзнавців. Якщо цей рівень достатній, добуті краєзнавцями знання можуть бути включені в систему регіоналістики і в систему знань про країну в цілому¹². В такому випадку краєзнавство, регіоналістика і національна історія можуть сприйматися не лише як знання про різні об'єкти, а і як різні рівні узагальнень про один об'єкт – країну. Разом з тим, слід визнати існування сильного зворотного зв'язку – успіхи, чи проблеми в дослідженні національної історії стимулюють краєзнавчі і регіонологічні пошуки.

Враховуючи зазначені вище труднощі у розмежуванні змісту понять *історичне краєзнавство* і *історична регіоналістика*, Ярослав Верменич пропонує визначити базовим терміном, який "перекриває" уживане в історичному краєзнавстві поняття "край" і в той же час дозволяє чітко виокремити предмет і об'єкт аналізу історика-регіоналіста, дефініцію "*історико-географічний регіон*". З цією пропозицією слід погодитися.

За Ярославою Верменич – історико-географічний регіон має визначатися як історично сформований ареал, більш-менш однорідний за еко-

номіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурою. Як правило, регіон характеризується специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян. Регіони розрізняються і за специфікою політичної культури. На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, якому притаманний своєрідний "регіональний патріотизм"¹³.

Розробка критеріїв регіонального поділу країни – необхідна передумова вивчення регіону. Зазначене вище визначення Я.Верменич (як, до речі, і визначення інших авторів) занадто абстрактне, щоб стати інструментом для такого поділу. Але воно може стати орієнтиром для нього.

Цілком очевидно, що коли мова йде про територіальний масив, який характеризується як певний *історико-географічний регіон*, то об'єднавчі фактори слід шукати в соціально-економічній, політичній і соціокультурній спільності минулих поколінь (*історії*) на певній *географічній* території з властивими їй природно-кліматичними особливостями, в особливостях географічного розташування цієї території у системі їх відносин з сусідніми територіями (регіонами) і порубіжними країнами протягом достатньо *тривалого історичного періоду*. Саме комплекс цих обставин робить регіональні особливості стабільними і досить потужними чинниками історичного процесу.

Не вдаючись в технологію географічного окреслення історичних регіонів на карті України, зазначимо, що у новітній історіографії немає усталеної точки зору щодо їх територіальної конфігурації і кількості. Це цілком зрозуміло. Для кожної історичної епохи ця кількість і конфігурація свої. В запропонованій читачу статті автор виходить з загальноприйнятої точки зору, що в межах сучасної України у ХІХ – ХХ ст. існувало п'ять *великих історико-географічних регіонів*: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Західна Україна і Південна Україна.

У цитованій вище статті О.Оглоблина в Україні ХІХ – початку ХХ століття виділяються такі історико-географічні регіони (за термінологією історика – "історико-географічні території"):

Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина, територія Козацько-Гетьманської держави 17-18 століття), "з якою певною мірою була пов'язана, хоча мала окреме історичне минуле, *Слобідська Україна*";

Правобережна Україна ("терен давньої Україно-Руської Княжої держави й пізнішої Козацько-Гетьманської держави 17 століття"), яку російський уряд досить довго вважав за "край польський", а потім визначив терміном "Юго-Западный край" Російської імперії;

Південна Україна – "простір поміж російською і польською Українами, який з давніх-давен органічно зв'язаний з усім комплексом українських земель, а нову добу (16-17 ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до

1775 р. державою Війська Запорізького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини, а пізніше т. зв. *Новоросією*, або Новоросійським Краєм, який Росія ще довгий час, навіть вже по революції 1917 року вважала за органічну частину Російської держави”;

Західно-Українські землі – Галичина, Буковина й Закарпаття.

Як окрему “історико географічну територію” О.Оглоблин виділяє також *Полуднево-Східну Україну* – терени нової української колонізації між Доном і Волгою й між ними й Кавказьким хребтом¹⁴.

Таким чином, до Південної України – об’єкту наших інтересів – відноситься суцільний масив земель, населених переважно українцями, який до 1917 р. охоплював Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. З цими трьома губерніями межували населені переважно українцями окремі райони Бессарабської губернії і Війська Донського. Вони також становлять частину південноукраїнського регіону.

Окремої розмови заслуговує Крим. Без сумніву, це особлива, багато у чому відмінна від інших районів України територія. В “Листах до братів-хліборобів” В. Липинський виділяє Крим в окремий край України¹⁵. Цю свою особливість Крим зберігав тисячі років. І все ж, є достатньо географічних, історичних, геополітичних і етнонаціональних та інших підстав, щоб віднести до південноукраїнського регіону (принаймні, станом на кінець XIX – початок XX ст.) і Кримський півострів, хоча українці (як, до речі, і росіяни до виселення у 1944 р. з Криму татар) тут не становили абсолютної більшості, а корінним населенням була друга за чисельністю – кримськотатарська етнічна група. Правда, точка зору про історичну приналежність Криму Україні суперечить російській історіографії, яка була (і залишається) у полоні анти-кримськотатарської (і, значною мірою, антиукраїнської) упередженості і міфологізує історію півострова. Слід погодитися з Ярославом Верменич, що не вільна від подібних підходів і сучасна українська історіографія, немало представників якої схильні виводити історію Криму за межі історії України¹⁶.

Найбільшим за площею регіоном держави є Південь України. Сприймаючи його як певну цілість, слід пам’ятати, що більш-менш однорідним, цілісним він залишався лише до останньої чверті XIX ст. У наступні десятиліття під впливом бурхливого економічного розвитку Південь України перетворився на достатньо сегментовану територію, на якій стали виокремлюватися нові історико-географічні ареали. Про чисельність цих ареалів і їх конфігурацію в літературі немає єдиної точки зору. На наш погляд, досить продуманою і прийнятною для історика є пропозиція Я. Верменич, яка у відповідності з “сучасним поглядом на історико-географічні регіони”, виділяє у складі Південної України чотири ареали, які вона називає “історичними” або

“історико-географічними землями”: Запорожжя (Запорозький Низ, Вольності Війська Запорозького), Таврія або Причорномор’я (Крим і прилеглі райони Причорномор’я і Призов’я), Буджак (межі річчя Дунаю і Дністра), Донецький басейн¹⁷.

Подібне фрагментація на окремі історичні землі відбувалася і в інших великих історико-географічних регіонах України – Західній Україні, Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині. У їх межах також виокремлюються “історико-географічні землі”, які можна розглядати як *регіони другого, або нижчого рівня*.

Як вже зазначалося вище, вивчення окремих історико-географічних регіонів України було започатковано ще в XIX ст. У наступному столітті цей процес набув нового розмаху. Ще М.С.Грушевський після свого повернення в Україну в 1924 р. зробив спробу розгорнути систематичне дослідження окремих історичних районів України, і, по суті, заклав основи української історичної регіоналістики. З його ініціативи були створені чотири порайонні комісії – для Києва і Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини, для Полудневої (або Степової) України, для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшшям, Буковини і Закарпаття), які планували розгортання досліджень і видання збірників статей з найбільш актуальних проблем історії і культури зазначених регіонів України. Але політична ситуація стала на заваді реалізації цих планів. В другій половині 1920-тих років вдалося опублікувати лише збірники, присвячені Києву і Чернігівщині, хоча план, як писав сам М.Грушевський, “був досить грандіозний”¹⁸.

Серед іншого, цей план передбачав і видання збірника з історії Південної (Степової) або, як писав М. Грушевський, “Полудневої України”. Але цей збірник, рукопис якого декілька разів доповнювався, так і не був опублікований, хоча в 1930 р. було підготовлено остаточний його варіант, на якому є редакторська резолюція М.С.Грушевського: “Перечитано, можна здавати до друку”¹⁹. Збірник було розсипано і лише в 1992 р. в журналі “Український історик” була опублікована редакторська стаття-вступ М.С.Грушевського до збірника під назвою “Степ і море в історії України”, у якій формулювалися його думки про значення, плани і перспективи вивчення південноукраїнського регіону. По-суті, у цій статті міститься концепція історії Півдня України і програма наукових досліджень історії регіону з найдавніших часів, розрахована на багато десятиліть.

Звертає на себе увагу, перш за все, що М.Грушевський чітко окреслює територію Південної, “Полудневої”, України. Він сприймає її в єдності “Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя”, включаючи до неї і Крим. М.Грушевський констатує фрагментарний характер дослідження усіх етапів історії Півдня і зазначає, що ця історія ще не склалася в суцільний образ: “Полуднева Україна як цілість лишається

неясною – так само й її економічне і культурне районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрельстан), Крим Кавказьке побережжя, територія Прутсько-Дунайська”²⁰.

Як і його попередники, М.Грушевський історію Півдня розглядає в контексті загальної історії України і відкидає імперське сприйняття цього регіону як “Новоросії” – території, відірваної від загальноукраїнських теренів. “Донедавна, та можна сказати, що ще й нині ще, – зазначає М.С.Грушевський, – “Новоросія” і “Україна” мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв’язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов’янською в нинішнім вигляді українською людиною, що тягнувся протягом тисячоліть – донині ще не закінчився. Завдання істориків, з одного боку, вияснити постійність, стихійну непереможність і органічність цього процесу, а з другого – з’ясувати ті перешкоди, що лежали на сім шляху... Вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжю, і навпаки – вияснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полуденне української людності і відпливи назад до лісостепу і лісової зони, вносила до українського життя в його колонізації запілля, в лісостепу і в лісовій зоні”²¹.

В іншій статті “Нові перспективи”, надрукованій весною 1918 р., М.Грушевський підкреслює виняткову роль Півдня в історії України ще й з огляду на його природні багатства і те, що через цей регіон відкриває вихід України до Чорного моря, а з ним – і до країн, що розташовані в його басейні. Видатний історик підкреслює історичний зв’язок між Україною і країнами Чорноморського басейну. “Коли *народність* наша, дух нашого народу, – зазначив М.Грушевський у статті “Нові перспективи”, написаній весною 1918 р., – тягне нас на захід, *край* (мається на увазі Південь. – Авт.) завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть наші ріки і повинні б повести всі наші дороги, коли б вони будувалися нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою – навпаки – боротися з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя”²².

Нагадавши про унікальну роль Півдня в історії України, М.Грушевський поставив завдання глибокого і всебічного його вивчення вітчизняними істориками.

Але спроба М.С.Грушевського розгорнути порайонні була припинена більшовицьким режимом. З початку 30-х рр. відносна свобода в дослідженні історії України відходить у минуле, як і зникає зі сторінок наукових видань південноукраїнська тематика взагалі. Пауза тривала чверть століття. Вона завершилася лише після Другої світової війни, в 50-ті рр., коли південноукраїнська проблематика знову поновлюється, але

тепер вже у працях російських радянських істориків. Очевидно, це не випадково. Складається враження, що трактування історії Півдня України для радянського режиму виявилось настільки важливим, що дозволити цю роботу історикам України він не вважав можливим.

Відновлення дослідження Південної України почалося зі спроб повернутися до офіційної історіографічної традиції XIX ст. про цивілізаторську роль Росії на Півдні. Згідно цієї традиції південний регіон упродовж XVIII ст. був “Диким полем”, а запорожці не переймалися його господарським освоєнням. Одним з апологетів цієї точки зору була О. Й. Дружиніна, московський історик, – автор цілого циклу досліджень з історії Південної України. Початок господарського освоєння Півдня вона пов’язує із включенням цього регіону до складу Росії. У першій книзі “Кучук-Кайнаджирский мир 1774 г., его подготовка и заключение” (М., 1955) авторка стверджує, що в результаті виходу Росії до Чорного моря, “від якого вона на протязі декількох століть була відрізана” (!? – Авт.), Північне Причорномор’я стало швидко заселятися і освоюватися. Цю ж точку зору вона розвиває в книзі “Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.”, опубліковану в 1970 р. Дружиніна змушена визнати домінування українського етнічного елементу в краї, але не наважується на висновок про Південь, як про частину України. Цікава логіка автора: “Вже у цей період намітилося переважання українців у складі населення степового Півдня, що дало привід називати цей край у наступних працях Південною Україною, яка суттєво відрізняється в соціально-економічному відношенні від України Лівобережної і Правобережної”²³.

Факт домінування українців на Півдні, до речі, визнає також інший відомий російський дослідник В.М.Кабузан. Він також виходить з переконання, що після Полтавської битви 1708 р., коли запорозькі козаки відійшли в межі Кримського ханства, Запоріжжя остаточно запустило, а заселятися стало після остаточного приєднання Півдня до Росії. Однак, він і після цього продовжував називати Південь України Новоросією²⁴. Правда, це вже не означало невизнання українського в етнічному плані характеру Півдня. Сам дослідник наводить немало конкретних фактів на користь українського (за складом населення) характеру цього регіону. Але, його підхід відбивав домінуючу в радянській історіографії тенденцію показувати процеси, що проходили в Південній Україні в загальноросійському контексті. Для радянської науки взагалі була характерна універсалізація історії Півдня: у цьому полягає її спільність з російською дореволюційною історіографією. За межі цієї тенденції не могли вийти навіть досить кваліфіковані і обізнані історики. Зокрема, відомий український історик В.О.Голобуцький в монографії “Черноморское казачество” в традиційній для багатьох істориків того часу езоповій мові висловлює критичне

ставлення до російської політики на Півдні, але, разом з тим, повторює поширену в російській історіографії XIX ст. офіційну точку зору про повернення в результаті російсько-турецьких воєн до складу Росії "исконно-русских земель" на Півдні²⁵.

Переважає більшість сучасних українських істориків стоять на позиції приналежності південного регіону Україні і досить інтенсивно досліджують різноманітні аспекти його історії. Але їх зусилля зустрічають опір політичних маргіналів, які після проголошення незалежності України намагалися відновити концепцію окремішності південного регіону, його ізоляваності від решти України, або навіть відверто підтримують стару імперську історіографічну традицію про цілковиту приналежність Півдня Росії. Наприклад, у статті Г.А.Саніна "Граница России и Крымского ханства во второй половине XVIII-первой половине XIX вв." (Проблемы истории и археологии Крыма. – Симферополь, 1994) повторюється точка зору В.Кабузана, що «після Полтавської битви 1709 р. запорізькі козаки пішли в межі Кримського ханства, що остаточно привело до запусіння Запоріжжя». Територіальні придбання Росії оцінюються ним як «урядова селянська колонізація нічийних земель, як природний процес розширення території держави»²⁶. Таким чином, імперські стереотипи виявилися надзвичайно стійкими і пережили саму імперію.

Цей короткий екскурс в дискусію про приналежність Степового Півдня, розпочату ще у XVIII ст., вкрай необхідний для розуміння особливостей його становища в XX ст. Але Південь до останнього часу залишався менш вивченим регіоном, ніж, наприклад, Західна Україна, Слобожанщина чи Лівобережна Україна. При цьому, сучасний читач не може поскаржитись на відсутність конкретних історичних досліджень окремих аспектів минулого Півдня. В останнє десятиліття захищено десятки дисертацій, опубліковано сотні статей і ряд монографій з південноукраїнської проблематики. Зокрема, Донбас і Одеса вже навіть стали об'єктами комплексного аналізу вітчизняних і зарубіжних дослідників²⁷. Та ці винятки не змінюють суті справи. В цілому роль Півдня в історії України ще не одержала збалансованої оцінки. Мозаїка локальних про-

цесів і подій в регіоні, описаних істориками, поки що не створює достатньо чіткої і цілісної картини. Складається враження, що до цього дослідники й не прагнуть. Разом з тим відчувається їх природне бажання підніматися із своїми місцевими фактами і матеріалами до загальноукраїнських узагальнень.

На наш погляд, наукова цінність таких узагальнень на пряму залежить від того, як ураховується їх регіональний (південноукраїнський) компонент і пов'язані з ним особливості. Наприклад, розглядаючи перебіг Української революції початку XX ст. на Одещині, Катеринославщині чи Херсонщині, дослідник на підставі досліджених джерел, виявляє перш за все, особливості Півдня України. Лише співвіднівши їх із специфікою інших регіонів, він одержує можливість виявляти і загальноукраїнські закономірності. Якщо він захоче вийти із своїм місцевим (одеським, катеринославським чи херсонським матеріалом) зразу на загальноукраїнський рівень, то повинен рахуватися з небезпекою втрати важливої інформації і про саме аналізоване явище (бо його неможливо зрозуміти поза регіональним – південноукраїнським контекстом), і про Південь у цілому, його місце і роль в Україні, в оточуючому геополітичному просторі. Зрештою, збіднюється, спрощується а інколи і просто вульгаризується історія України в цілому. Наголошуємо, за нашим переконанням, місцева краєзнавча інформація може бути належним чином оцінена лише з урахуванням регіональної специфіки. Між окремим південноукраїнським містом, селом чи областю, з одного боку, і Україною, з іншого, слід поставити відповідний регіон і розглядати місцеву історію з урахуванням його специфіки.

Зосередження в запропонованій читачу монографії уваги на Півдні, як на окремому історико-географічному регіоні України, не означає протиставлення його іншим регіонам. Кожен історичний регіон України відзначається своїми яскравими особливостями, які у поєднанні створюють її неповторний образ – єдиної у своїй різноманітності.

Врахування складної діалектики місцевих і регіональних процесів дозволить дати більш збалансовану і повну картину загальнонаціональної історії.

Примітки

1. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи, міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1994 р. – К., 1995.
2. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С. 516.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995. – С. 421.
4. Дергачев В. Геополитика. – К., 2000. – С. 102-110; 428-432.
5. Оглоблин О. – Проблеми схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // .47.
6. Бордель Ф. Що таке Франція. Простір і історія. – М., 1994. – С. 20.
7. Грицак Я. Двадцять дві України // Критика. – 2002. – Ч.4. – С.
8. Мостовая Ю. Украина разбилась на счастье? // Зеркало недели. – 2004. – 11 декабря; Перстнева Н. Одесса собирает деньги на валерьянку // Зеркало недели – 2004. – 4 декабря.
9. Попова Т.Н. Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в

- современной российской историографии // Записки історичного факультету. – Вип.11. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2001. – С.23.
10. Там само.
11. Шмидт С.О. Краеведение и региональная история в современной России // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 14.
12. Серета Н.В. Регионалистика и краеведение в контексте развития современной исторической науки // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. – С. 50-52.
13. Верменич Я. Там само. – С.
14. Там само. – С.48.
15. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 422.
16. Верменич Я. Вказ. праця. – С.25.
17. Верменич Я. Там само. – С.92, 99.
18. Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991-1992. – Ч.110-115. – Т.28-29. – С.55.
19. Швидько Г. М.С.Грушевський і репресований збірник "Полуднева Україна" // Український історик. – Ч.110-115. – Т.28-29. – 1991-1992. – С.69.
20. Грушевський М. Степ і море в історії України // Український історик. – Ч.110-115. – Т.28-29. – 1991-1992. – С 58.
21. Грушевський М.С. Там само.– С.58.
22. Грушевський М.С. Наші перспективи // На порозі Нової України: Гадки і мрії. (Відтворено репринтно з видання 1918 р.). – К., 1991. – С.23.
23. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1925-1860 гг. – М., 1981. – С.3.
24. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII-первой половине XIX в (1719–1859 гг.). – М.,1976.
25. Див.: Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1956. – С.42; Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. – К., 2000. – С.35-36.
26. Санин Г.А. Граница России и Крымского ханства во второй половине XVII-первой половине XVIII вв. // Проблемы истории и археологии Крыма. Сборник. – Симферополь, 1994. – С.140-169.
27. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870–1990-і роки. – К., 2002; Herlihy P. Odessa: A History, 1794–1914. – Cambridge, Mass., 1986; Mc. Kay J.P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialisation. 1885–1913. – Chicago, London, 1970; Chartere W. Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass –Dnepr bend in late imperial Russia, 1890–1905.– Princeton, 1992; Friedgut T.H. Jusovka and Revolution // Politics and Revolutions in Russia's Donbass, 1869–1924.– Vol. II. – Princeton, New Jersey, 1994.

Summary:

The author emphasizes the intersubject scientific contacts of historical regional study and regional geography, covers their primary sources, shows the role of such personalities as volodymyr Antonovych, Mykola Kostomarov, Dmytro Bagalij, Mykhajlo Grushevsky and others.

Key words: integrative factor, national specific character, regional problems, historiography, historical and geographical territory, political situation, universalism of history.

